

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/20-23>

Vüsalə Qaziyeva

Bakı Slavyan Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0002-0484-676X>

vusalagaziyeva73@gmail.ru

Romantizm estetikasında şəxsiyyət problemi

Xülasə

Məqalə romantizmin estetikasında şəxsiyyət probleminə həsr olunub və onu maarifçilik baxışına qarşı qoyma kontekstində araşdırır. Maarifçilik dövründə şəxsiyyət sosial mühitin məhsulu kimi başa düşülürdü, insan isə təbiətə yaxşı hesab edilirdi, mənfi xüsusiyyətlər isə tərbiyə və cəmiyyətin nəticəsi sayılırdı. Romantizm isə şəxsiyyəti müstəqil, mənəvi-əxlaqi və psixoloji varlıq kimi qəbul edir, öz taleyini müəyyən etmək və azad iradəsini müdafiə etmək qabiliyyətinə malikdir, xarici təsirləri rədd edir. Romantizm ədəbiyyatında əsas diqqət şəxsiyyətin formalaşmasına deyil, onun daxili faciəsinə yönəlib. Romantizm yalnız XVIII–XIX əsrlərdə Avropada yaranan istiqamət kimi yox, həm də Orta əsrlər və Yeni dövrü əhatə edən daha geniş mədəni fenomen kimi nəzərdən keçirilir. Məqalə romantik ənənədə şəxsiyyət anlayışının əsas estetik, fəlsəfi aspektlərini açır.

Açar sözlər: *ədəbiyyat, romantizm, psixologizm, şəxsiyyət problemi, təhlili yanaşma, maarifçilik*

Vusala Gaziyeva

Baku Slavic University

PhD in Philology

<https://orcid.org/0009-0002-0484-676X>

vusalagaziyeva73@gmail.ru

The Problem of Personality in the Aesthetics of Romanticism

Abstract

The article is devoted to the problem of personality in the aesthetics of romanticism and examines it in the context of opposition to the Enlightenment perspective. During the Enlightenment period, personality was understood as a product of the social environment; man was considered naturally good, while negative traits were viewed as the result of upbringing and society. Romanticism, however, perceives personality as an independent spiritual, moral, and psychological entity, capable of determining its own destiny and defending free will, rejecting external influences. In romantic literature, the main focus is not on the formation of personality but on its inner tragedy. Romanticism is regarded not only as a movement that emerged in Europe in the 18th–19th centuries but also as a broader cultural phenomenon encompassing the Middle Ages and the Modern era. The article reveals the key aesthetic and philosophical aspects of the concept of personality in the romantic tradition.

Keywords: *literature, romanticism, psychologism, problem of personality, analytical approach, enlightenment*

Giriş

Maarifçilik dövrünün insanşünaslığında əsas fikir insanın xarakteri və davranışının sosial şərtlərlə formalaşması ideyası idi. Maarifçilər insanın təbiətə xeyirxah olduğuna və onda olan bütün mənfi keyfiyyətlərin cəmiyyətin və tərbiyənin təsiri ilə meydana gəldiyinə səmimi şəkildə inanırdılar. XVIII əsr maarifçiləri şərin mənbəyini cəmiyyətin natamamlığında və sosial münasibətlərdə görürdülər. Buna görə də onlar diqqətlərini cəmiyyətin tənqidinə və insanın hərtərəfli maarifləndirilməsinə yönəldirdilər.

Romantiklər isə maarifçilərdən fərqli olaraq qəhrəmanların davranış və xarakterini insan şəxsiyyətinin ilkin, mənəvi-ruhi və psixoloji quruluşu əsasında izah etməyə çalışırdılar. Onlar insanı dəyərli və substansial bir kateqoriya kimi qəbul edirdilər; bu şəxsiyyət öz taleyini müəyyən edər, azad iradəsini təsdiqləyə və beləliklə, xarici və yad qüvvələrdən asılılığını inkar edə bilirdi.

Romantiklərin yaradıcılığında əsas yer şəxsiyyətə verilir, obyektiv gerçəklik, o cümlədən cəmiyyət və mühit isə onun dünyagörüşünün fonu kimi təqdim olunur. Romantik əsərlərdə hadisələr daha çox şəxsi daxili faciəyə yönəlib. Bestujev-Marlinski “iki ədəbiyyatdan” bəhs edərək yazırdı: “Bu, xristianlığa qədərki və xristianlıqdan sonrakı ədəbiyyatdır. Birincini tale ədəbiyyatı, ikincini isə iradə ədəbiyyatı adlandırırdım... birincisi — qurbanla cəlladın görüşdüğü yer, ikincisi — ehtiraslarla iradənin döyüş meydanı...” (Bestuzhev–Marlinskiy, 1958, s. 564).

Tədqiqat

Beləliklə, romantizm — “iradə poeziyasıdır”, lakin bu, ilahi deyil, məhz insan iradəsidir. İnsan ruhunun azadlığı və onun şəxsi iradəsinin sərhədləri məsələsi romantiklərin yaradıcılığında əsas mövzulardan biri olmuşdur. Bayron, Vinyi, Şlegel, Şelli, Şiller kimi romantik şairlər öz qəhrəmanlarında həllolunmaz ziddiyyətlərlə mübarizə aparan, mənəvi axtarışlar içində olan şəxsin faciəsini əks etdirmişlər.

Cəmiyyətlə təmasdan uzaq olan qəhrəmanın daxili aləmi onu başqalarından üstün tutur və burada şəxsiyyətin prioritetliyi ön plana çıxır. Romantik qəhrəmanlar özünü təsdiq etməyə, iradə azadlığına nail olmağa çalışırlar. Bu azadlıq mübarizəsi çox zaman dağıdıcı nəticələrə gətirib çıxarır — həm ətrafdakılar, həm də qəhrəmanın özü üçün. Belə hallarda azad iradə anarxik “özbaşınalıq”, volyuntarizmə çevrilir. “Özbaşınalığını” bəyan edən şəxsiyyət, cəmiyyətin qəbul etdiyi normalarla faciəvi toqquşma yaşayır (Alışanlı, 2000).

Azad iradəsini elan etmiş romantik qəhrəmanın taleyi ümidverici deyil və adətən faciəli olur. Lakin bütün bu faciəyə baxmayaraq, qəhrəman cəsarətlə azadlığını bəyan edir, öz şəxsiyyətini formalaşdırmağa çalışır. M.M.Umanskayanın yazdığı kimi, romantizm “... aqlın mütləq hakimiyyətinə və əxlaqi imperativə qarşı insan şəxsiyyətinin sərbəst meyillərini qoydu, onu əxlaqi qadağalardan və borc zəncirlərindən azad etdi, qorxmadan insan ruhunun bütün dərinliklərini və uçurumlarını, yüksəlişlərini və enişlərini ölçdü” (Solov'yev, 1989, s. 100).

Şəxsi iradə azadlığı ideyası İ. Kantın fəlsəfəsində, Fixtenin subyektiv idealizmində və Fridrix Şlegelin dahilik nəzəriyyəsində əsas mövzu olmuşdur. Bu cərəyanların hamısı suveren insan obrazını mərkəzə çəkən “seçilmiş şəxsiyyət” ideyasını təbliğ edirdi. Avropa cəmiyyətinin mənəvi inkişafında bütöv bir mərhələ “bayronizm” ilə assosiasiya olunur. Romantizm ruh etibarilə üsyankar idi. Bayron qəhrəmanı — titanik şəxsiyyətdir. Lakin bu şəxsiyyətin sonsuzluğa can atması onu daxili ikiləşməyə, narazılığa və ruhsal iztirablara sürükləyir. L.Y. Ginzburqun doğru müşahidəsinə görə, “bayronizm — hələ azadlıq idealına inamını itirməmiş, lakin həmin idealın gerçəkləşəcəyinə olan inamını artıq itirmiş romantik fərdiyyətçilikdir” (Lermontov, 1984, s. 712).

Artıq idealların və mənəvi dəyərlərin həyata keçəcəyinə inanmayan şəxsiyyət bəzən dağıdıcı bir qüvvəyə çevrilir. Sərhədsiz azadlığa can atan insan, onun reallaşmazlığı ilə toqquşur. V.S. Solovyovun ifadəsi ilə desək, belə insan “özünü daxildən azad bilir, hər bir xarici və ondan asılı olmayan başlanğıcdan üstün sayır, özünü hər şeyin mərkəzi kimi təsdiqləyir. Lakin əslində, o, dünya çevrəsində sonsuz dərəcədə kiçik və yox olan bir nöqtədən başqa bir şey deyil” (Shevchenko, 1962, s. 27).

Həqiqətən də, insan həddindən artıq böyük bir missiyanı və hüquqları öz üzərinə götürərək, nə tanrısıl gücə, nə də mütləq haqlara malikdir. Məhz bu, üsyankar romantik şəxsiyyətin faciəsidir. O, öz azadlığı ilə tək qalır. Bu isə onun üçün ən böyük sınaqdır — öz ixtiyarı ilə yaşamaq, öz “mən”i ilə üz-üzə qalmaq. Belə motivlər Bayronun əsərlərində açıq şəkildə görünür. Onun qəhrəmanları üçün fərdi və anarxik azadlıq həm taledir, həm də ideal. “Çayld Haroldun həcc səfəri” poemasının qəhrəmanı Haroldun əsas cəhəti onun fərdiyyətçiliyidir. Bu üsyankar ruhlu qəhrəman tənha və dünyadan narazıdır. O, həyatda mənanın axtarışındadır (Maymin, 1976).

Bayronun “Korsar” poemasındakı qəhrəman da — güclü ehtirasları və qırılmaz iradəsi ilə — tənha bir fərdiyyətçidir. Xeyir üçün yaranmış olsa da, o, şərəf meylidir:

O, xeyir üçün yaradılmışdı, lakin

Şər onu özünə çəkdi və pozdu... (Bayron, 1953, s. 121).

Konrad insanları iradəsizliklərinə və zəif ruhlarına görə aşağılayır. O, özünü başqalarından üstün tutur. Lakin onun daxili uyğunsuzluğu və ruhsal disbalansı qəhrəmanın həyatını faciəli edir.

Bayronun “Manfred” faciəsində baş qəhrəman öz “mən”ində təcrid olunmuş bir şəxsiyyətdir. O, güclüdür, lakin bədbəxtədir. Manfred atası ilə müqayisədə insanlardan təcrid olunmuş, öz fərdiliyinin dərin şüuruna malikdir. Atası bu fərdiliyin fərqiində deyildi, buna görə də özünü hamı ilə vəhdətdə hiss edirdi. Manfredin fərdi üstünlüyü onu tənhalığa və təcridə məhkum edir:

Mənə heç yerdə dinclik yoxdur,

Nə axtarıram, nə istəyirəm — bilmirəm... (Bayron, 1974, s. 69).

İllərlə davam edən əziyyətlər və istedadlı zəkası Manfredə yalnız insanlara deyil, təbiət qüvvələrinə də hökm etmək gücünü verir. Lakin bu nə bilik, nə də dünyaya meydan oxumaq ona xoşbəxtlik gətirmir. Qəhrəman insan həyatına dair ağırlı bir həqiqəti anlayır:

Biz hamımız — zamanın və qorxunun oyuncagıyıq,

Həyat — qısa bir andır, amma yenə də yaşayırıq,

Tələyə düşmüş kimi alın yazısını lənətləyirik,

Amma ölümdən qorxuruq (Bayron, 1974, s. 61).

Qəhrəman dəhşətlə anlayır ki, “həyat — cəmi bir andır”, və bu həyat həm mənasız, həm də dözülməzdir. Ətrafındakı insanlar isə bu həqiqətə göz yummağı seçir, düşüncə əvəzinə gündəlik səhlənkərliyə üstünlük verirlər. Manfredin daxilində “dəhşətli xaos” hökm sürür — işıq və qaranlıq, uca arzular və ehtiraslar, hər şey qarışmışdır, və bu qarışıqlıq heç bir hədəfə və nizam-intizama malik deyil:

Yüksək arzular və ehtiraslar,

Hər şey qarışıqdır, hər şey başıpozuq

Məqsədsiz, qaydasız şəkildə... (Bayron, 1974, s. 77).

Daxili ziddiyyətlərdən əzab çəkən Manfred ölümə doğru can atır. O, öz ehtiraslarının qurbanı və şəhیدidir. Manfred dünyadan və Tanrıdan üz döndərir. Ölüm anında bir rahib ondan tövbə etməsini istəyir. Lakin tövbə bu üsyankar və azad ruhlu qəhrəman üçün qəbul edilməzdir. O, azad yaşayıb və azad şəkildə — ölümə düz baxaraq — ölməyi seçir (Nizami Gəncəvi, 1993).

“Manfred”də Bayron təkliyə, təcridə və dünyəvi xoşbəxtliyə dair bütün ümidlərin puç olduğunu faciəsini təsvir edir. Axı Bayron özü də “çox zaman bu dünyanın qanunlarına qarşı çıxırdı, özünü üsyankar bir qul kimi aparırdı — daha güclü və qəddar qüvvələrin qarşısında, insanın mənasız və zülmkar əzablarına qarşı çıxırdı — bu insan ki, kainatın sonsuz ulduzlu səmasında itmiş bir qum dənəsindən başqa bir şey deyildi” (Ginzburg, 1940, s. 455). Bu, həm Manfredin, həm də Bayronun özünün faciəvi fəlsəfəsidir.

Şəxsi iradə azadlığı mövzusu Bayronun romantik yaradıcılığının zirvəsi olan “Kain” misteriyasında daha da əhatəli şəkildə təqdim olunur. Kain — üsyanın simvoludur. O, sadəcə qatil və qardaş qatilinin mənasız obrazı deyil, yer üzündə ilk üsyançıdır. Kain Tanrının hökmranlığına qarşı çıxır. O, ilahi iradədən üstün tutduğu şəxsi azadlığını və iradəsini təsdiqləyir. Yaradanın xeyirxahlığı ideyasını inkar edir; Kain dünyada hökm sürən şərin varlığı ilə xeyirxah bir Tanrı anlayışını uyğunlaşdırma bilmir. Onun üsyankar ruhu biliyə və idraka can atır (Umanskaya, 1971):

Mən əzab içindəyəm, düşüncələrə qərq olmuşam;

Duyuram ki, bu dünyada

Heç bir dəyərim yoxdur, amma

Fikrim Tanrı qədər qüvvətlidir! (Bayron, 1974, s. 393)

Kain bu idrakı lənətlənmiş mələk — Lüsifer vasitəsilə əldə edir. Lüsifer — azadlığa can atdığı üçün Tanrı tərəfindən göydən qovulmuş mələkdir və o vaxtdan bəri bütün tanrılığa qarşıdır. Latınca “Lüsifer” — işıq gətirən deməkdir. A.Vinogradov yazırdı: “Lüsifer — yeni Prometeydir; kor və qaranlıq təbiətdən insanlara həyatverici alovu qoparan, buz kimi donmuş dünyada insanları isidən, qaranlığı, nadanlığı və dini fanatizmin qaranlıq dünyasını dağıdan bir işıq daşıyıcısıdır. Bu fanatizm inqilabi dalğadan sonra bəşəriyyəti yenidən bürümüşdü.”

Kain üçün həyat — dağıntı və ölüm hökmranlığıdır:

Mən yaşayıram,

Amma yalnız ölmək üçün.
Və həyatda heç nə görmürəm ki,
Məni ölümü sevməməyə vadar edə bilərdi —
Hətata qarşı bizə doğuşdan verilmiş
lakin məğlubedilməz
bağlılıqdan başqa!
Yaşaya-yaşaya doğulduğum anı lənətləyirəm,
Və özümü də nifrət edirəm! (Bayron, 1974, s. 390).

Kain ilkin olaraq xeyir arzusunda olsa da, nəticədə qardaşını qətlə yetirir. O, qanlı bir cinayət törədir. Bununla da Kain Tanrı tərəfindən lənətlənir və əbədi sürgünə məhkum olunur. Tanrı isə bu qətlə baş verməsinə imkan verir, çünki Tanrının dünyasında tarazlıq üçün şəx və cinayət də zəruridir. Bayronun üsyankar poeziyası — fəlsəfi şübhə, etiraz və inkar motivləri ilə dolu olaraq — bəşəriyyəti daim narahat edən sualları ortaya qoyurdu. Onun yaradıcılığı Avropanın qabaqcıl düşüncə sahibləri arasında böyük əks-səda doğurdu (Vinogradov, 1960).

Nəticə

Rusiyada Bayronun üsyankar poeziyasına maraq, mütərəqqi rus gəncliyinin öz axtarışları ilə üst-üstə düşürdü. Unutmaq olmaz ki, XIX əsr rus ədəbiyyatının inkişafı Avropa ədəbiyyat prosesinin ümumi qanunauyğunluqları ilə paralel gedirdi. XVIII əsrin sonu — XIX əsrin ilk otuz ilində rus ədəbiyyatının inkişafına əsas təsir göstərən amillər Fransa inqilabı, 1812-ci il Vətəndaş müharibəsi, dekabrist hərəkəti və onun ardınca gələn siyasi reaksiyanın yaratdığı mühit idi. 1812-ci il müharibəsi və dekabrist hərəkəti rus mədəniyyətində dönüş nöqtələri oldu, xalqın özünüdərkli bu dövrdə formalaşdı. Bütün bunlar rus romantizminin üzərinə damğa vurdu. Artıq Tanrı, kainat və cəmiyyət kimi əvvəlki bütələr devrildi və rus romantizmi öz yeni bütünü — Şəxsiyyəti yaratdı. Dəyərlərin meyarı dini-mistik mütləqlər dairəsindən insan şəxsiyyətinə, xüsusilə onun daxili dünyasına keçdi.

Ədəbiyyat

1. Alışanlı, Ş. (2000). Romantizm: həqiqət sporları, romantizm problemləri və onların Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında işıqlandırılması: monoqrafiya (Y. Borev & Y. Qarayev, red.). Elm, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, AMEA.
2. Bayron, D. G. (1953). *Izbrannyye proizvedeniya*. Khudozhestvennaya Literatura.
3. Bayron, D. G. (1974). *Sochineniya* (Vol. 2). Khudozhestvennaya Literatura.
4. Bestuzhev–Marlinskiy, A. A. (1958). *Sochineniya* (Vol. 2). Goslitizdat.
5. Ginzburg, L. Y. (1940). *Tvorcheskiy put' Lermontova*. Khudozhestvennaya Literatura.
6. Lermontov, M. Y. (1984). *Sochineniya* (Vols. 1–2). Pravda.
7. Maymin, Ye. A. (1976). *Russkaya filosofskaya poeziya*. Prosveshcheniye.
8. Nizami Gəncəvi. (1993). *İskəndərnamə* (Filoloji tərcümə). <https://www.academia.edu>
9. Shevchenko, T. G. (1962). O svoyeobrazii metoda psikhologicheskogo analiza v romane M. Yu. Lermontova “Geroy nashego vremeni”. *Uchonyye zapiski Kharkovskogo universiteta. Trudy filologicheskogo fakul'teta*, 10, 91.
10. Solov'yev, V. S. (1989). Chteniya o bogochelovechestve. In *Sochineniya* (Vol. 1), 25–79.
11. Umanskaya, M. M. (1971). *Lermontov i romantizm yego vremeni*. Verkh. Volzh. Knizhn. Izd-vo.
12. Vinogradov, A. A. (1960). Pamyati Lermontova. In *Sochineniya* (Vol. 3), 295–457. Nauka.

Daxil oldu: 10.03.2025

Qəbul edildi: 14.05.2025